

Nr. 2 - 2025

Norsk Numismatisk Tidsskrift

Norsk mynt i dansketiden

Erkebiskop Gaute Ivarsson (1474–1510)

I sin håndfestning av 1483 ga kong Hans løfte om at det atter skulle produseres mynt i Norge. Der ble det presisert at mynt skulle slås i Trondheim «effther Nidross domkyrkes privilegier»¹ Da var det hundre år siden myntpreging fant sted i Norge.

Egentlig gjentok Hans med det et løfte som faren, kong Christian 1. hadde gitt 25 år tidligere (1458), men da i mindre presis form. Christian befant seg i en trengt forhandlingssituasjon under et riksmøte i Skara. Der trengte han tilslutning fra det norske riksrådet for å få sønnen Hans valgt som tronfølger. For å oppnå dette stadfestet kongen den norske kirkens gamle myntrett i henhold til den såkalte Sættargjerden fra Tønsberg i 1277. Det spørs om danskekongen og hans rådgivere hadde full oversikt over alle implikasjonene ved dette. Sættargjerden var en omfangsrik og komplisert overenskomst som ble satt ut av kraft bare fire år etter at den var vedtatt (i 1281). Opprinnelig utgjorde punktet om myntrett for erkebiskopen bare en detalj i denne sammenheng. Da kongen stadfestet kirkens myntrett på nytt var det gått nærmere to hundre år.

Det skulle ennå gå et par-tre tiår før mynt igjen ble preget på norsk jord.

I kong Hans' håndfestning av 1483 ble erkebiskopens myntrett stadfestet i klare ordelag. Det passet godt. I årene fra 1470-tallet hadde erkesetet i Nidaros styrket sin posisjon som statsmakt på flere viktige punkter. Kirken hadde nå politiske og finansielle muskler til å opprettholde myntproduksjon på kontinuerlig basis. Særlig viktig var det at erkebiskopen hadde fått styrket sin rolle som *verdslig fyrste*. Samtidig med at paven oppnevnte Gaute Ivarsson som erkebiskop i 1475, oppnevnte kongen ham som lensherre over Trondheim len. I håndfestningen av 1483 fulgte kongen opp ved å utpeke erkebiskopen i Nidaros som fast leder av det norske riksrådet.

Artiklene i denne serien bygger på manus skrevet av Svein H Gullbekk for noen år tilbake. Sverre Dyrhaug bistår med nytt stoff til enkelte artikler fra den tidligste perioden. Dyrhaug og Gullbekk har nylig samskrevet artikkelen «Peterspenger: En skatt for folk flest», Collegium Mediaevale 2023, 169-218. Forfatterne vil takke Finn Erhard Johannessen og Yngvar Reichelt for nyttige innspill og hjelp med å tilrettelegge for publisering.

1 Se Norsk Numismatisk Tidsskrift (NNF-Nytt) nr. 1/2025, 4-10.

I tillegg til at erkebiskopen allerede var landets største jordeier hadde han kontroll over en betydelig militær styrke og ledet Norges største handelskonsortium med hovedbase i Bergen. Kontakten med utenlandske kjøpmenn i Bergen var avgjørende for å skaffe det sølvet som var nødvendig for en løpende myntproduksjon i Trondheim.

Erkesetets inntekter i form av tiende og landskyld samt sakefall, ofringer og avlat var viktige for å sikre likviditet. Her bedrev erkebiskop Gaute effektiv administrasjon. Da Gaute ble avkrevd den obligatoriske *servitien* til paven i Roma året 1475 gjorde han opp for seg kontant, på forskudd. Avgiften gjaldt ved oppnevning til erkebiskop. For erkesetet i Nidaros var servitiebeløpet fastsatt til 800 gullfloriner, som tilsvarte omtrent 30 kilo godt sølv. Til sammenligning hadde ingen av hans to forgjengere på erkebispetronen, Henrik Kalteisen (1454-1474) og Olav Trondsen (1458-1474), klart å gjøre opp sine servitieforpliktelser før de avgikk ved døden.

Sett fra Kongens by København ble Gaute Ivarssons bidrag økonomisk og politisk sett på med positive øyne. Etter hvert skapte det likevel en viss bekymring. Særlig fordi Gaute viste stigende selvbevissthet og egenrådighet i saker som angikk kongemakten. En sak som ble problematisk var erkebiskopens uvilje mot å krone kongens sønn og visekonge (den kommende Christian II) til tross for at han hadde kronet kong Hans i Nidarosdomen i 1483.

Etter Gautes død i 1510 skrev den aldrende kong Hans til paven og understreket at det nå var viktig å utnevne en erkebiskop som han kunne stole på. Kongen ønsket med andre ord å styrke kontrollen i sitt norske rike. Men det skulle bli en kamp som varte helt frem til reformasjonen i 1537.

Gaute Ivarssons utmyntinger i Erkebispegården i Nidaros omfattet hvider og hulpenninger. Først under den påfølgende erkebiskopen Erik Valkendorf (1510-1522) ble det iverksatt preging av skillingsmynt.

Erkebispestolens myntrett

Erkebispestolen i Norge fikk myntrett i Håkon Håkonssons myntbrev fra 1222. At kongen ga kirken rett til å utgi egen mynt, var et ledd i en diplomatisk strategi der den unge kong Håkon (1217-1263) søkte støtte i maktkampen mot Skule jarl (død 1240). Selv om kirken fikk retten til å slå mynt, gjaldt det innenfor strenge rammer. Erkebiskopen kunne bare ha én myntslager i virksomhet, og han skulle enten holde til i erkebiskopens eller kongens gård. Myntene skulle være slike som kongens, både i motiv, vekt og lødighet. Det har derfor ikke vært mulig å skille erkebiskopenes myntutgivelser før i 1270-årene da den strie Jon Raude (1268-1282) utga brakteater med eget bilde, stilisert portrett av bispehode iført mitra. Erkebiskop Jon Raude kjempet en innbitt kamp med kongemakten om kirkens rettigheter. Det endte med at den unge kong Eirik Magnussons formynderregjering tilbakekalte kirkens myntbrev i 1281. Med det var kirken i Norge uten myntrett inntil 1458.

Figur 1: Brakteat fra erkebiskop Jon Raude forsynt med portrett av erkebiskopen en face iført mitra (bispelue).

Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Ut fra det bevarte myntmaterialet ser det ikke ut til at erkebiskopen Olav Trondsson (1458-1474) utga egen mynt. Vi kan imidlertid ikke vite med sikkerhet om de anonyme hulpenningene som i dag tilskrives Gaute Ivarsson ble utgitt av erkebiskop Olav Trondsson. Det vi med sikkerhet vet er at Gaute Ivarsson var den første erkebiskopen som utga mynt med innskrifter. Ikke i eget navn, men med henvisning til Hellig Olav, Norges evige konge. Mye tyder på at Gaute Ivarsson (1474-1510) ble *senmiddelalderens første geistlige myntherre*. De neste ble erkebiskop Erik Valkendorf (1510-1522) og så Olav Engelbrektsson (1523-1537).

Gaute Ivarssons lange tid som erkebiskop faller nesten samtidig med kong Hans' lange regjeringstid, henholdsvis 1474-1510 og 1483-1513. Om det var erkebiskopen eller kongen som først utga mynt i Norge på 1400-tallet, kan vi ikke avgjøre med sikkerhet. Her mangler vi skriftlige og arkeologiske kilder. Med utgangspunkt i myntretten som regale i Norge opp gjennom middelalderen, er det mye som taler for at erkebiskopens utmynting først kom i gang etter at kongen selv hadde iverksatt myntproduksjon i egen regi.

Figur 2: Hulpenning fra erkebiskop Gaute Ivarsson forsynt med Olavsøks i skjold.

Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Gautes mynter under lupen

Den mest omfattende studien av erkebiskop Gautes myntproduksjon ble presentert i 2010 av Otto Lohne og Jon Anders Risvaag med flere. Studien er dels arkeologisk, dels teknologisk og metallurgisk. Utgangspunktet er tre generasjoner myntverksteder i Erkebispegården som arkeologer gravde frem etter den store brannen i 1983. Dette er de eldste arkeologiske sporene etter myntverksted og myntproduksjon

i Norge. Arkeologene har påvist rester av smelteovner, steder der de bearbeidet myntblanketter og bedrev myntpreging, samt godt bevarte teglgulv. Myntverkstedet fra Gautes tid er det eldste av de tre.

Studien kom til at myntproduksjonen under Gaute var forholdsvis begrenset i omfang. Det er anslått en årlig produksjon på rundt 60 000 hvider og mindre antall hulpenninger. Hvidenes vektstandard er 0,6 gram for hvidene med betydelige variasjoner fra mynt til mynt med sølvinnhold omkring 30 %. Hulpenningene har gjennomsnittsvekt på snau 0,2 gram med lødighet på rundt 18 prosent.

Mens kongens mynter fra Bergen synes å ha blitt tyngre etter hvert - sannsynligvis diktert fra Danmark for at de skulle tilpasses standarden som gjaldt ved kongens hovedproduksjon i Malmø - fortsatte erkebiskopen å slå mynt med tydelig lavere snittvekt. At dette fikk passere kan muligens skyldes at forholdet ikke ble funnet bekymringsverdig på dansk side fordi myntene fra Nidaros sjelden nådde ut av landet.

Rariteter og kuriosas

Alle hulpenningene fra erkebiskop Gaute Ivarssons tid regnes som sjeldne. Det samme gjelder tre av hans fire hvider. Vi kjenner ingen avslag, overpregninger eller andre typer kuriosas blant bevarte eksemplarer fra erkebiskopens utmyntinger. I senere år har metallsøkere funnet flere mynter preget for Gaute Ivarsson forskjellige steder i Norge.

Myntsted: NIDAROS (Erkebispegården)

Myntmester: Ukjent

Figur 3: Hvid fra erkebiskop Gaute Ivarsson. Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Litteratur

- Sverre Dyrhaug og Svein H Gullbekk, *Peterspenger: En skatt for folk flest*, Collegium Medievale 2023, 169-218.
- Georg Galster, *Unionstidens udmøntninger. Danmark og Norge 1397-1540. Sverige 1363-1521*, København 1972.
- Svein H. Gullbekk, *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, København: Museum Tusculanum Forlag 2008.
- Otto Lohne, Jon Anders Risvaag, Pål Ulseth og Jardar Lohne, *The Mint in the Nidaros Archbishop's Palace. Coin production under Archbishop Gaute Ivarsson (1475-1510)*, Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab skrifter nr. 1, 2010, Trondheim 2011.
- Sæbjørg W. Nordeide og Kolbjørn Skaare, *Erkebiskopenes myntverksted*, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag, Småskriftserien nr. 5. Trondheim 1992
- Jon Anders Risvaag, *Ikke-kongelige utmynting i Norge frem til reformasjonen*, NNA 1994-96, 130-161.
- Jon Anders Risvaag, *Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000-1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting*, Doktoravhandlinger ved NTNU 2006:200, Trondheim 2006.
- Jon Anders Risvaag og Svein H Gullbekk, *Money as provocation: the coinage of Archbishop Jon Raude*, Numismatic Chronicle 2023, 335-350
- Kolbjørn Skaare, *En ny norsk erkebispemynt*. Numismatiska Meddelanden XXX (1965), 92-102.
- Kolbjørn Skaare, *Norges mynthistorie. Mynter og utmynting i 1000 år. Pengesedler i 300 år*. Numismatikk i Norge, Oslo: Universitetsforlaget 1995, bind I-II
- Audun Dybdahl, *Nidaros erkesetles økonomi*. Inntatt i «Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537», Trondheim: Tapir Akademiske Forlag, 2003, 279-320.
- Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie I, 750-1537*, Oslo: Universitetsforlaget 2007.